

Национален археологически институт с  
музей –  
Българска академия на науките,  
филиал Велико Търново

## **АВТОРЕФЕРАТ**

На дисертация за придобиване на образователна и  
научна степен „доктор“  
на тема:

**„Жилищната архитектура на столичния  
Търновград XII – XIV век“**

Професионално направление: **2.2 (История и  
археология)**

Специалност: **Археология**

Докторант: **Венко Венков Иванов**

Научен ръководител: **доц. д-р Деян Рабовянов**

**Велико Търново**

**2026 г.**

Дисертационният труд съдържа увод, четири глави, заключение, библиография, образи и планове – общо 216 страници.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от Филиала на НАИМ – БАН във Велико Търново на съвместно заседание със ССА и Филиала на НАИМ – БАН в Шумен, осъществено на 02.06.2026 г.

**Състав на научно жури:**

доц. д-р Андрей Аладжов (НАИМ – БАН)

проф. д.и.н. Станислав Станилов (НАИМ – БАН)

проф. д.и.н. Стела Дончева (ШУ „Епископ Константин Преславски”)

проф. д-р Стоян Витлянов

до д-р Константин Константинов (ШУ „Епископ Константин Преславски”)

**Резервни членове на журито:**

доц. д-р Стилян Иванов (НАИМ – БАН, филиал Велико Търново)

доц. д-р Чавдар Кирилов (СУ „Св. Климент Орхидски“)

Заключителното заседание по защитата на дисертационния труд ще се проведе на **27.10.2026 г.**

## Съдържание:

|                                                                          |         |
|--------------------------------------------------------------------------|---------|
| Увод.....                                                                | 4 – 7   |
| I. Преглед на проучванията.....                                          | 8 – 31  |
| 1. Ранен етап.....                                                       | 8 – 9   |
| 2. Развит етап.....                                                      | 9 – 20  |
| 3. Съвременен етап.....                                                  | 20 – 29 |
| II. Жилището в градоустройствената схема на<br>столичния Търновград..... | 32 – 63 |
| 1. Планова схема.....                                                    | 32 – 48 |
| 1.1. Крепостта Царевец.....                                              | 32 – 36 |
| 1.2. Крепостта Трапезица.....                                            | 36 – 40 |
| 1.3. Подградия.....                                                      | 40 – 48 |
| 1.3.1. Нов град.....                                                     | 41 – 43 |
| 1.3.2. Незследвани укрепени подградия.....                               | 43 – 44 |
| 1.3.3. Момина крепост.....                                               | 44 – 45 |
| 1.3.4. Френкхисар.....                                                   | 45 – 47 |
| 1.3.5. Квартал по северозападния склон на<br>Трапезица.....              | 47      |
| 1.3.6. Подградие в северната част на квартал<br>„Асенов“.....            | 47      |
| 1.3.7. Подградие в подножието на Ксилифор....                            | 47 – 48 |

|                                                                                    |          |
|------------------------------------------------------------------------------------|----------|
| 2. Развитие на жилищното застрояване.....                                          | 48 – 60  |
| 2.1. Крепостта Царевец.....                                                        | 48 – 51  |
| 2.2. Крепостта Трапезица.....                                                      | 52 – 56  |
| 2.3. Подградия.....                                                                | 56 – 60  |
| 2.3.1. Нов град.....                                                               | 57       |
| 2.3.2. Момина крепост.....                                                         | 57 – 60  |
| 2.3.3. Френкхисар.....                                                             | 60       |
| III. Планировка и архитектура на жилищата в<br>столичния Търновград.....           | 64 – 87  |
| 1. План и общото устройство на жилището.....                                       | 64 – 74  |
| 1.1. Типове жилища.....                                                            | 64 – 67  |
| 1.1.1. Наземни жилища.....                                                         | 64 – 66  |
| 1.1.2. Вкопани жилища.....                                                         | 66 – 67  |
| 1.2. План на жилищата.....                                                         | 67 – 74  |
| 1.2.1. Едноделни.....                                                              | 68       |
| 1.2.2. Двуделни.....                                                               | 68 – 70  |
| 1.2.3. Многоделни.....                                                             | 70 – 71  |
| 1.2.4. Спомагателни архитектурни елементи....                                      | 72 – 74  |
| 2. Жилищна площ.....                                                               | 74 – 75  |
| 3. Строителна техника.....                                                         | 75 – 84  |
| IV. Вътрешно устройство и функционална<br>натовареност на частите на жилищата..... | 88 – 113 |

|                                                                         |           |
|-------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 1. Елементи на вътрешното устройство.....                               | 88 – 97   |
| 1.1. Отоплителни съоръжения.....                                        | 88 – 90   |
| 1.2. Изби.....                                                          | 91 – 92   |
| 1.3. Домашни хранилища.....                                             | 92        |
| 1.4. Ниши.....                                                          | 92 – 93   |
| 1.5. Ями.....                                                           | 93 – 94   |
| 1.6. Стълбища.....                                                      | 94        |
| 1.7. Вътрешно обзавеждане (статична мебелировка)<br>.....               | 94 – 95   |
| 1.8. Прозорци.....                                                      | 95 – 96   |
| 1.9. Организация на вътрешното пространство<br>(вътрешни прегради)..... | 96 – 97   |
| 2. Функционална организация на жилищното<br>пространство.....           | 97 – 101  |
| 2.1. Стопанска функция на жилищното пространство<br>.....               | 97        |
| 2.2. Битова функция на жилищното пространство<br>.....                  | 97 – 100  |
| 2.3. Занаятчийска функция на жилищното<br>пространство.....             | 100 – 101 |
| 3. Жилищата и социалната среда на столичния<br>Търновград .....         | 101 – 103 |

|                            |           |
|----------------------------|-----------|
| Заклучение.....            | 109 – 114 |
| Използвана литература..... | 115 – 145 |
| Планове.....               | 146 – 185 |
| Образи.....                | 186 – 216 |

## УВОД

Значителна част от живота на хората е съсредоточена в и около техния дом. Поради тази причина жилищата охарактеризират всекидневието на своите обитатели, и често се оказват една от най-трайните следи от съществуването на хората, които са ги използвали.

Жилищата са най-често откриваните сгради при археологически проучвания, но интересът към тях за изследвания период (XII – XIV в.) е сравнително слаб. Досега е разработен само един дисертационен труд по темата, който също е фокусиран върху столицата на Второто българско царство, Търновград (обр. 1). Той е дело на Я. Николова и е защитен през 1972 г. Научното изследване е базирано основно на проучените от нея сгради в западното подножие на Момина крепост и личните ѝ наблюдения от ранния етап на разкопките на Царевец. Дисертационният труд представя преки и косвени данни от около 60 проучени постройки. През следващите 50 години е натрупано голямо количество информация, която допълва темата и създава нуждата

от разработването на ново изследване. То е базирано на наблюдения върху около 400 проучени жилища<sup>1</sup> в Търновград и паралели със стотици изследвани сгради в други градове на Второто българско царство и Византия.

Предмет на настоящия дисертационен труд е жилищната архитектура в Търновград (план № 1), столицата на Второто българско царство. Изследването е посветено на постройките, при които е налице постоянно обитаване. Тъй като акцентът попада върху жилището на градското население, оформящо основната част от жителите на Търновград, от темата са изключени архитектурни комплекси и единични постройки, притежаващи различна основна функция в градската среда. Тя може да бъде политическа, административна, религиозна, военна, икономическа и макар обитаването (животът на група хора) да е част от тяхната роля в града, те изпълняват и други, най-често доминиращи функции, които имат

---

<sup>1</sup> Към тях не са включени сгради с несигурен характер и датировка, единични зидове и сегменти от постройки, които не може да се определи със сигурност дали са част от жилища.

пряко отражение на тяхната планировка и устройство. Това са дворцовите сгради, свързани с царската власт, архитектурни комплекси, имащи отношение към административното или военното управление на столицата, манастирите, казармените и стражевите помещения, и сградите и комплексите с изявена стопанска функция – търговски, занаятчийски, и свързаните с временен престой на хора – страноприемници и други подобни. Те няма да бъдат изключени от темата, тъй като са част от градската среда, но на тях ще бъде обърнато внимание дотолкова, доколкото взаимодействат с жилищата в структурата на града. Също така ще бъдат разгледани улиците и площадите, които осигуряват достъп до сградите и играят съществена роля в градоустройствения план на Търновград.

Основна цел на дисертационния труд е цялостното представяне на жилищната архитектура на столицата на Второто българско царство в различните ѝ аспекти: 1. позицията ѝ в градоустройствената схема – групи от постройки и квартали в частите на града (в Царевец, Трапезица

(обр. 2) и техните подградия), взаимодействието ѝ с улици, площади и другите елементи на градската среда – укрепления (основно портите и линиите на стените), манастири, църкви (план № 2) и прилежащите им некрополи, дворцови и стопански сгради; 2. характеристика на самата жилищна архитектура – планировка, конструктивни особености (строителни техники) и използвани строителни материали. 3. вътрешно устройство и функции на елементите на жилищата – планово отражение и конструктивни особености на отделните части на жилището – части за обитаване, на отоплителните съоръжения, изби, хранилища, ниши, ями, стълбища и следи от постоянна или статична мебелировка и обзавеждане. Анализиранията картина на жилищната архитектура в Търновград ще бъде сравнена с другите добре проучени градове на Второто българско царство и от византийския културен кръг, за да се проследят характерните особености и общите тенденции.

За изпълнението на поставената цел ще бъдат изпълнени следните основни задачи: 1. ще се разгледа

плановата схема на жилищното застрояване в отделните части на столичния град – цитадели, укрепени и неукрепени подградия; 2. ще бъдат изследвани и анализирани плановите и конструктивните особености на археологически проучените жилища в Търновград; 3. ще се анализират наличните данни за интериора и вътрешното функционално деление на тези жилища, като това бъде съчетано със сравнение с външни за Търновград източници на информация – данни от археологически проучвания в други български и византийски градове и извори от епохата.

Хронологическите граници на темата обхващат столичния период на Търновград. За начална точка на изследването се възприема 1185 г., когато градът е обявен за център на Второто българско царство. След това градоустройството му се променя значително, като се изграждат нови дворцови, административни, религиозни и военни сгради и се заселва втората цитадела, Трапезица и част от подградията. Необходимо е да се уточни, че този ранен период не е напълно изяснен и е

съпътстван с проблеми. До голяма степен те са резултат от създаването на впечатление, че съществува значителна крепост на Царевец преди превръщането му в столично ядро, силно компрометираните пластове от XI – начало на XIII в. и сравнително ранния етап на проученост на проблематиката. Поради тази причина някои постройки са датирани на базата на недобре изяснени сложни стратиграфски ситуации, единични монети или липсата на сграфито керамика. Такива примери са четири сгради в обект № 12С на Царевец, три вкопани жилища под църквата „Св. Димитър“ в подградието, означено като „Нов град“, две сгради в северното подножие на Момина крепост. Те са датирани в предстоличния период, но според открития в тях материал е по-точно те да бъдат датирани между края на XII – началото на XIII в.

За горна хронологическа граница на изследването се възприема 1393 г. със завладяването на Търновград от войските на Баязид I. След това градската среда претърпява значителни промени. Пример за това е организираното изоставяне на второто му ядро – Трапезица. Прекратяването на

функционирането на града като столица и промяната в политическия, административния, икономически, социалния и религиозния живот на България и Търновград в частност са и причина да се приеме края на XIV в. за горна хронологическа граница на темата.

Териториалният обхват на темата обхваща цялата агломерация представляваща средновековната столица Търновград (план № 1). Тя включва градски ядра – цитаделите Царевец (план № 3) и Трапезица (план № 4) и укрепените и неукрепените им подградия (план № 1).

От темата се изключват проучените обекти от хинтерланда на Търновград както поради тяхната отдалеченост, така и заради отличаващите ги устройство и функция – крепости, селища. Те ще бъдат използвани само като сравнителен материал заедно с други подобни от периода на Второто българско царство.

Основен източник на информация на настоящия дисертационен труд са данните от археологически разкопки. Те се състоят от публикувани изследвания, непубликувани ръкописи,

теренна документация и лични наблюдения на проучвателите. Второстепенен източник са сравнително малобройните писмени извори, засягащи темата, като дневника на Николо Барбери, византийски завещания, карти и миниатюри.

При разработването на дисертационния труд са използвани научно-познавателния синтез, сравнителния и критичния анализ.

Необходимо е да се направи и едно пояснение. При проучването на някои обекти и сектори откритите сгради не са обозначени с пореден номер, буква или символ. За да се избегне усложняване при представянето им или дори объркване при част от тях, авторът си е позволил да ги обозначи.

Накрая бих искал да изкажа благодарности на своя научен ръководител доц. д-р Деян Рабовянов от НАИМ – БАН, филиал Велико Търново, за оказаната помощ, наставления, търпение и предоставените непубликувани материали за разработването на настоящия труд. Също така и на доц. д-р Мирко Робов и гл. ас. д-р Стоян Михайлов от НАИМ – БАН, филиал Велико Търново, за възможността да ползвам

непубликувани материали от техните проучвания, на колеги и специалисти, работещи в архива на НАИМ – БАН, библиотека и архива на НАИМ – БАН, филиал Велико Търново, за предоставения достъп до непубликувани материали и теренна документация от археологическите проучвания на Търново, и на Иван Иванов, който ми оказва помощ при обработването на илюстративния материал.

## **I. ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА И ПРОБЛЕМИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.**

Първа глава представя състоянието на проучванията върху жилищната архитектура в Търново. Главата представя три обособени периода: ранен – от Освобождението на България до Втората световна война, развит – от Втората световна война до 90-те години на XX в., и съвременен – след 90-те години.

### **1. Ранен етап.**

Първоначално наученият интерес е фокусиран върху фортификацията и църковната архитектура в града. Тенденцията се запазва и по време на ранните археологически разкопки. Те са епизодични и

неравномерни. Проучванията са съсредоточени върху Трапезица, но са изследвани и зони от Царевец. За съжаление, теренна документация от разкопките през този период не е напълно запазена и обработена и достъпът до нея е ограничен. Поради това е невъзможно да се прецизират всички работни зони и постигнатите резултати в тях, които очевидно обхващат и жилищна архитектура. Този ранен етап на проучванията е съпроводен с ентузиазъм и проблеми, но също така е придружен и от един важен принос. Това е изработването на първите планове на старата столица. Те са допълвани и коригирани през следващите десетилетия, но независимо от това остават в научна употреба.

## **2. Развит етап.**

Археологическата кампания на Царевец между 60-те и 80-те години на XX в. рязко променя нивото на проученост на Търновград. Защото за първи път се предприемат широкомащабни систематични археологически разкопки на столицата на Второто българско царство. В резултат е акумулирано огромно количество данни за нейната история. Един от

важните приноси са проучените около 500 сгради, основно от столичния период. Поради големите обеми на полевата работа публикуването на техните резултати остават на заден план. Затова обнародването на данните се превръща в изключително продължителен процес. В резултат изследванията се фокусирани върху отделен обект, а малкото обобщаващи трудове се ограничават до наблюденията на авторите им върху някои проучени зони и епизодично представяне на непубликувана информация. Данните резонно се сравняват с други обекти, но паралелите с разкопки в чужбина обикновено се ограничават до Източна Европа (основно от бившия СССР).

През разглеждания период започват да се разработват и повече теоретични и обобщаващи изследвания. Те отразяват натрупаните данни от археологически разкопки, но носят и особеностите на времето си. Тези изследвания имат приносен характер, но също така се опитват да представят някои наложени се теории, като тези за наличието на

етнически и социални квартали, като доказани факти, но без сериозни аргументи.

Всъщност периодът от 60-те до края на 80-те години на XX в. е основополагащ за изследването на жилищната архитектура на Търновград. Тогава е натрупана по-голямата част от емпиричните данни с разкопките на Царевец и са направени първите опити за анализ на тази информация.

### **3. Съвременен етап.**

През 90-те години мащабът и интензитетът на археологическите проучвания чувствително намалява. Тенденция, която се запазва и до днес. Фокусът на разкопките се премества от Царевец към Трапезица и подградията на двете цитадели. Проучването на главното столично ядро прекъсва и Царевец е превърнат в туристическа дестинация.

Интересът към жилищната архитектура постепенно се засилва с публикуване на данни от по-ранни проучвания и нови резултати. Основно те са акумулирани от археологическата кампания на Трапезица. Постоянните разкопки на второто столично ядро са разкрили близо 10% от неговата

територия (план № 4). Проучената площ все още е значително по-малко от тази на главната цитадела (план № 3), която е разкрита на над 70% (почти изцяло са изследвани южния и западния склон и централната част на платото). В другата крайност остават подградията. Поради периферната им позиция и включването им в съвременния град изследването им е спорадично и непостоянно.

Придобитата информация от последният период е по-малко в сравнение с предхождащия го, но натрупаният опит и навлизането на нови технологии позволяват да се актуализират и прецизират някои наложители тези. Благодарение на тях и фокусът на изследванията постепенно се разширява, и проучените зони се обвързват с повече градове и крепости от Балканите и византийския свят. Така те не остават като изолирани обекти, а се превръщат в част от една обща картина.

## **II. ЖИЛИЩЕТО В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНАТА СХЕМА НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.**

### **1. Планова схема**

Градският облик на Търновград (план № 1) е изключителен по своята сложност и големина за пределите на Второто българско царство. Той е резултат както от статута му на столица, така, и в не по-малка степен, заради особеностите на местния терен. Проведените археологически проучвания показват, че той е разделен на няколко части: цитаделите Царевец (план № 3) и Трапезица (план № 4), и техните подградия.

### **1.1. Крепостта Царевец**

Проведените археологически разкопки разкриват различно застрояване и усвояване на столичните цитадели. При Царевец обикновено се срещат линейно разположени сгради, групирани в една или повече редици в зависимост от големината на терасата върху която са разположени. Такъв модел на застрояване не е изолиран случай и се среща в подградието на Момина крепост, Ловеч, райони от

Шуменската крепост, т. нар. Хоталич<sup>2</sup> при Севлиево, но е нехарактерен за византийските градове.

## **1.2. Крепостта Трапезица**

При проучването на Трапезица е регистриран друг модел на застрояване спрямо Царевец. Във второто столично ядро жилищата са групирани в ядки от различен на брой сгради. Гнездовото застрояване е регистриран при проучването на Червен, Кастрици, външният град на Калиакра и при значителна част от средиземноморските острови.

## **1.3. Подградия**

Столицата на Второто българско царство (план № 1) се е разпростирала и извън нейните цитадели. Част от тази територия е оградена от допълнителни фортификационни съоръжения – т. нар. „мустаци“. Те представляват масивни крепостни стени, спускащи се от цитаделите до речния бряг в ниското между тях. Подградията, които попадат в представената зона, се определят като укрепени, а тези, които са

---

<sup>2</sup> В публикуваната монография не е разгледан модела на застрояване на крепостта, но представения план показва, че проучените сгради са подредени линейно.

регистрирани извън защитената площ като неукрепени.

### **1.3.1. Нов град**

Между северозападния склон на Царевец и югоизточния склон на Трапезица по двата бряга на р. Янтра е разположен средновековен квартал. Провежданите археологически разкопки в тази част на съвременно Търново са осъществени от различни екипи, които съсредоточават своето внимание върху големи манастирски комплекси и свързаните с тях църкви и некрополи (св. Четиридесет мъченици, св. Петър и Павел, св. Димитър, св. Иван Рилски, т. нар. „Шишманова баня“) и кулата при Владишкия мост (елемент от преградната стена, спускаща се от източната страна на Трапезица) (план № 1). Изследванията на плановата схема на подградието и жилищната архитектура попадат в периферията на интересите. Проучена е само една сграда, а други две са локализирани под храма „Св. Димитър“ и една под „Св. Четиридесет мъченици“. Не са открити улици и площади, които да помогнат във възстановяването на градската среда в Новия град.

### **1.3.2. Незисследвани укрепени подградия**

Открити са следи от две подградия, които са частично защитени от т. нар. мустаци, но те не са били обект на археологически разкопки. Информацията за тях е базирана на лични наблюдения на някои изследователи и случайни находки. Поради това не е сигурно дали това са самостоятелни квартали, или са част от други. Предполага се че първият е разположен по южния склон на Царевец, а втория е по южния склон на Трапезица.

### **1.3.3. Момина крепост**

Хълма Момина крепост, или Девин град, е разположен източно от Царевец на десния бряг на р. Янтра. В западното му подножие са проучени две църкви, прилежащите им некрополи, единадесет жилища, ями, огнища, пещи и са локализирани няколко разрушени сгради. Поради това някои изследователи в по-ранни изследвания смятат, че тук е било разположено третото укрепено столично ядро.

Извършени са археологически проучвания и на върха на хълма, но са открити само структури и материали от византийската епоха. Поради това

границите на подградието трябва да се ограничат само до подножието на Момина крепост.

#### **1.3.4. Френкхисар**

Обикновено с „град на фръзите“, или турското название Френкхисар, се свързва квартал, разположен в източното подножие на Царевец – пространството, ограничено между завоя на р. Янтра по левия ѝ бряг и склона на хълма. Въпреки, че археологическите проучвания в него започват едва преди около десетилетие, тази част от Търновград е засегната в немалко изследвания.

Досега е проучена малка част от подградието. Изследванията са съсредоточени върху средновековната църква и прилежащия ѝ комплекс. Освен тях са открити вероятно пет жилища, ями и гробове. Това не позволява да се възстановят планът и устройството на Френкхисар.

#### **1.3.5. Квартал по северозападния склон на Трапезица**

По време на спасителни разкопки през 1960 г. са проучени 15 гроба в северозападния склон на Трапезица. Установено е, че техният брой е

значително по-голям и поне още 20 са унищожени по време на изкопни работи преди започването на проучванията. Откритите материали са характерни за столичния период на Търновград. Това насочва към наличие на квартал в този участък.

### **1.3.6. Подградие в северната част на квартал „Асенов“**

През 2016 г. по време на изкопни работи в северната част на квартал „Асенов“ (ул. „Ксилифорска“) е открит средновековен некропол. Едва през 2018 г. започва неговото проучване под ръководството на Е. Дерменджиев. Благодарение на това са изследвани 36 гроба и 2 боклучни ями от XIII – XIV в. В културния пласт и в запълнителя на някои от структурите са открити тухли, керемиди, бигорно блокче, керамично-пластична украса и оловен лист, което кара проучвателите да смятат, че в близост е разположена квартална църква. При проучването на ямите са открити 27 фрагмента желязна шлака и 2 глинени триноги за изпичане на керамични съдове, което подсказва за производствена дейност в близост.

Регистрираните структури в северната част на квартал „Асенов“ показват, че в тази част на съвременно Търново е функционирал и средновековен квартал или неукрепено подградие.

### **1.3.7. Подградие в подножието на Ксилифор**

Според изследователи на средновековния Търновград в този район при изкопни работи са откривани материали от Второто българско царство. Също така през 2023 г. при спасителни проучвания са регистрирани и частично изследвани едно жилище, зидове от сгради, отоплителни съоръжения, множество ями, пет гроба, керамика, монети и дребни находки от столичния период.

## **2. Развитие на жилищното застрояване**

### **2.1. Крепостта Царевец**

След превръщането на Търновград в столица на Второто българско царство градската му среда започва да се променя осезаемо. Завареното предстолично строителство (като се изключи фортификацията), оказва минимално влияние и е преупотребено като „spolia“. То до голяма степен е разрушено през по-късните епохи, а запазената част

не е достатъчно представителна, за да възстанови неговия план. Едва при управлението на цар Иван Асен II са създадени подходящи условия за разрастване на столицата, които водят до промяна в нейния архитектурен облик. До голяма степен градоустройственият план на тази цитадела през XIII в. е неизяснен. Регистрирани са малко сгради от този период. Те са в лошо състояние и основно запазени в субструкция. Позицията на съхранените постройки показва, че между тях има по-голямо разстояние (улично и площадно пространство) в сравнение с XIV в.

По-отчетливо са проследява градоустройственият облик на Царевец през XIV в. и особено през втората му половина. Характерът на застрояването му продължава да се променя и в началото на века, когато започват да се застрояват и по-неудобните участъци от хълма. Сградите постепенно се сгъстяват и разстоянието между тях осезаемо намалява спрямо края на XII – XIII в., което може да се определи като най-ясно изразената разлика между двата периода.

## 2.2. Крепостта Трапезица

Животът на този хълм започва след изграждането на крепостната стена през 30-те години на XIII в. в 40-те години на същото столетие. От този период досега са регистрирани три каменни сгради, огнища и множество ями. Ранните постройки се отличат със свободното си разположение с голяма незастроена площ между тях, и спазват отстояние от крепостната стена.

На пръв поглед ситуацията в южната част на Трапезица не се променя особено през първата половина на XIV в. Зоната продължава да е сравнително слабо застроена с наземни сгради със значителни незастроени пространства около тях. Впечатление прави не само откриването, но и значителния брой на вкопани постройки. До сега техния брой е девет. Присъствието на вкопани жилища в столичната цитадела буди интерес, защото обикновено те се свързват със селата, където доминират.

През втората пол. на XIV в. градската среда вече е коренно променена. Тогава застроената площ

се увеличава и разстоянието между сградите осезаемо намалява. Кварталите са изпълнени с гъсто разположени каменни жилища със значителна площ. До сега в сектор Южен на Трапезица са проучени 20 такива сгради, а вероятно към тях спадат и основната част от постройките в съседния Югоизточен сектор. В цитаделата малките постройки се превръщат в рядкост, а вкопаните сгради спират да се използват. Всъщност именно тогава Трапезица придобива и завършения си градски облик.

### **2.3. Подградия**

Развитие на жилищното застрояване може да се разгледа само при Новия град, Момина крепост и Френкхисар. При останалите подградия липсват археологически проучвания или са проведени в ограничен мащаб. Данните са ограничени, но очевидно подградията са интензивно обитавани.

## **III. ПЛАНИРОВКА И АРХИТЕКТУРА НА ЖИЛИЩАТА В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.**

### **1. План и общото устройство на жилището**

#### **1.1. Типове жилища**

Откритите сгради според своето устройство обикновено се делят на две основни групи: наземни и вкопани.

#### **1.1.1. Наземни жилища**

В градоустройствено отношение Търновград е доминиран от наземните сгради. Досега са регистрирани над 380 жилища от тази група. Сред изследваните на Царевец са около 300 (план № 3), на Трапезица над 70 (план № 4), докато в техните подградия са разкрити само 13. Тази диспропорционалност се дължи на неравномерното проучване на отделните части на града.

#### **1.1.2. Вкопани жилища**

Досега в Търновград са проучени 19 постройки, интерпретирани като вкопани жилища. Това са едноделни сгради, които се отличават с по-малки размери, по-нетраен и евтин строеж в сравнение с наземните постройки. Поради тези причини те обикновено се обвързват с бедното население.

Прави впечатление, че вкопаните жилища се откриват в почти всички части на Търновград освен

Царевец. Това показва, че те не са изключение, а част от градската среда.

## **1.2. План на жилищата**

На база планът им сградите са разделени в опростена класификация на едноделни, двуделни, многоделни.

### **1.2.1. Едноделни.**

Повечето от проучените жилища са били двуетажни, но е съхранена само част от приземния етаж. Обикновено не се откриват следи от вътрешни прегради, което ги превръща в едноделни постройки. Те са основната част от проучените сгради в Търновград и броят им е над 350.

Приземният етаж на едноделните сгради е възможно да обединява в себе си няколко функции, но по-вероятно той има едно основно предназначение. Данните от проучванията показват, че обикновено това е складово помещение.

### **1.2.2. Двуделни**

Досега са регистрирани 44 двуделни постройки, които имат индикации, че са използвани като жилища. Техният план е близък до правоъгълен,

но в някои случаи е трапецовиден, петогълен или многогълен, защото преизползват стени от различни по-ранни постройки. При повечето постройки едно помещение е по-голямо, единствено като изключение може да се определи сграда № 1<sup>3</sup> в обект № 31 (югозападен участък край южната крепостна стена) на Царевец. Обикновено голямото помещение се интерпретира като основно, а по-малкото като спомагателно. При някои случаи второто е определяно като преддверие или антре или по-рядко е пристроено по-късно и изпълнява ролята на склад и за приготвяне на храна.

Приземният етаж на едноделните сгради обикновено се приема, че има стопански характер, но при жилища с две помещения нерядко се регистрират и битови и занаятчийски функции.

### **1.2.3. Многоделни**

При проучването на Търновград са открити 5 многоделни сгради, които могат да се интерпретират като жилища. Многоделните сгради се отличават с

---

<sup>3</sup> Площта на едното помещение е 18,45 кв. м, а на второто 17,6 кв. м.

големината си и сложен, обикновено триделен план. Въпреки ограничените данни изследователите им ги свързват със заможни обитатели заради сложните им планове и по-голямата им площ. Определянето на многоделните постройки като жилища е по-скоро условно и е възможно да са имали стопанско или друго предназначение.

## **2. Жилищна площ**

По време на археологическите разкопки в Търновград са разкрити около 400 сгради от столичния му период, от които малко над 130 са достатъчно добре запазени, за да се изчисли тяхната площ. Тя варира значително и постройките условно могат да се разделят на малки, средни и големи.

В научната литература не са възприети единни критерии за разграничаване на застроената площ и поради това настоящето изследване използва следния модел, базиран на данните от археологическите разкопки в Търновград. Жилищата са разделени по следния начин: малки до 20 кв. м, средни от 20 до 60 кв. м и големи над 60 кв. м.

## **3. Строителна техника**

При проучването на Търновград са регистрирани разнообразни строителни техники и планови решения. Това не се отнася само за наземните, но и за вкопаните жилища. Въпреки това и при двата вида сгради са използвани характерни за периода строителни техники. Те са базирани на употребата на камък, дърво, кал и по-рядко глина. Отличава се отсъствието на покривни керемиди, които са характерни за византийския свят. Както вече бе отбелязано, този тип покривно покритие е нехарактерен за жилищната архитектура не само в столицата, но и в останалите градове от Второ българско царство.

#### **IV. ВЪТРЕШНО УСТРОЙСТВО И ФУНКЦИОНАЛНА НАТОВАРЕНОСТ НА ЧАСТИТЕ НА ЖИЛИЩАТА.**

##### **1. Елементи на вътрешното устройство**

Жилища са регистрирани в почти всички изследвани зони на Царевец, но данните за техния интериор се откриват епизодично. Причините за това вероятно са планирано напускане на обитателите им и превръщането на значителни зони от

средновековната столица в кариери за строителен материал.

### **1.1. Отоплителни съоръжения**

Основният и най-често срещаният елемент от интериора са отоплителните съоръжения. Това обикновено са огнища или пещи, но някои изследователи допускат и използване на камини. Често единствената следа от отоплителните съоръжения е откриването на петна отухлена пръст. Поради това те обикновено интерпретират като огнища. Значително по-рядко в жилищата са регистрирани пещи. Те се отличават с по-голямо количество вложени материали, време и умение. Третата група отоплителни съоръжения са камините. Тяхната употреба е дискуссионна, защото такива не са проучени по време на археологически разкопки. Използването им се базира на споменавания в исторически извори. Приема се, че камините са разположени на втория етаж на сградите и затова не са запазени.

### **1.2. Изби**

Те са предназначени за складиране и съхраняване основно на храни и напитки. Изградени са по подобие на зиданите хранилища за зърно, но често са с по-големи размери и по-добра изработка. Според данните от археологическите проучвания на Търновград изби са открити само в няколко сгради. Те са вкопани в културния пласт и отчасти в материковата скала и са облицовани с еднолицеве зидове на калова спойка. В някои случаи, като при жилище № 18 (обр. 56) в Южния сектор на Трапезица, в зидарията са използвани тухли и жълта глина.

### **1.3. Домашни хранилища**

Домашните хранилища са сравнително малки ями с облицовани с каменни плочи стени. Обикновено са сравнително плитко вкопани (до 0,30 м) в далечния ъгъл спрямо входа. В тях изключително рядко се откриват скрити ценности, което дава основание да се интерпретират като съоръжения за съхранение на храна.

### **1.4. Ниши**

В зидовете на някои сгради са оформени ниши. Функцията им е сходна на домашните хранилища, но

се различават при тяхното позициониране. Те са разположени на различна височина от пода, обикновено над 0,70 м и поради това се откриват рядко. В проучените ниши не са открити материали, което кара проучвателя им да смята, че в тях са поставяни керамични съдове, посуда или осветително тяло.

### **1.5. Ями**

Ямите са едни от най-често срещаните структури при проучванията на средновековните обекти. Те са регистрирани както в, така и извън сградите. Проблем при изследването на втората група е доказването на връзката им с жилището или неговата прилежащата територия. Обикновено ямите в постройките са интерпретирани като съоръжения за съхранение. Вероятно в тях са поставяни различни съдове за съхранение, изработени от керамика, дърво или плетени кошове подобно на изследвани структури в т. нар. Хоталич и Херсон.

### **1.6. Стълбища**

Резултатите от проучването на столичния Търновград дават основание да се смята, че повечето

от проучените жилища са двуетажни. Връзката между етажите се е осъществявала със стълбища. Те са били изработени от дърво, макар че археологическите данни показват употреба и на камък. Организираното напускане постройките и последвалото преизползване на строителния материал до голяма степен е унищожило следите от тези съоръжения.

### **1.7. Вътрешно обзавеждане (статична мебелировка)**

Елементите от интериора са изработвани от дърво или камък. Подвижните мебели вероятно са рядкост, защото се срещат епизодично в историческите извори. Възможно е да не са възприемани като достатъчно ценни, за да се включат във византийските завещания, от които черпим повечето информация. Изобразяването на жилищно обзавеждане също е епизодично, а когато присъства в миниатюрите, е представено прекалено схематично. Начинът по които са изобразени някои мебели, като леглата, подсказва, че те са масивни и са захващани към стените или пода. Т.е. те са статични, но при

останалите няма такива индикации и са били подвижни.

Вероятно приземният етаж е бил слабо обзаведен. Може да се предположи, че мебелите в тази зона не са свързани с комфорт, а с ежедневна практичност. Възможно е в някои случаи и да са преизползвани и заварени градежи, подобно на ситуацията в Жилище № 5 в сектор Южен на Трапезица.

### **1.8. Прозорци**

Те са важен елемент на екстериора с отношение към интериора на всяко жилище и са един от основните източници на светлина и въздух за всяка сграда. Данните за тях са много малко, а предположенията за техния брой, форма и размери често са хипотетични. Аналогии от Византия представят разглежданите съоръжения като правоъгълни, с оформени страници. В тях е вметвана касата с крилата на самия прозорец. С оглед на местните климатични условия техните размери са били сравнително малки.

Наложила се е тезата, че прозорците са били остъклени. Това се потвърждава от историческите извори, но при археологически разкопки са открити само единични фрагменти от прозоречно стъкло. Поради това някои изследователи смятат, че този материал не е бил широко разпространен и е употребяван пергамент, животински мехури или друг органичен материал.

### **1.9. Организация на вътрешното пространство (вътрешни прегради)**

Интериорът на всяко жилище е организиран по различен начин. Зони, като кухня, спалня и други, са били обособени в едно или по-рядко в повече помещения. Обикновено се приема, че са отделени от каменен зид, но са открити следи от използване на нетраен материал (дърво или плет, обмазан с глина).

### **2. Функционална организация на жилищното пространство**

Повечето от проучените сгради в Търновград са едноделни и вероятно двуетажни. Събраните данни показват, че приземната част от сградата изпълнява различни функции (стопанска, занаятчийска,

търговска и битова), а по-вероятно горната да е била жилищна.

### **2.1. Стопанска функция на жилищното пространство**

Вероятно при повечето от постройки приземният етаж е бил със стопански функции (складово помещение). Това предположение не се базира само на ретро-репрезентативния метод, но и на функционална необходимост на обитателите. При тези постройки и помещенията им липсват индикации за друга интерпретация.

### **2.2. Битова функция на жилищното пространство**

Вероятно едно помещение изпълнява няколко функции. Естествено, една от тях е битова. При някои жилища са открити индикации, че това е осъществено в обособено помещение. Наличието на отоплителни съоръжения, хранилища, хромели и други подсказват, че те са били използвани за приготвяне на храна.

При някои сгради може да липсва инвентар, но архитектурният им план позволява да се направят някои предположения. Става въпрос за двуделни или триделни постройки, при които едното помещение е

значително по-малко и е интерпретирано като преддверие или антре.

### **2.3. Занаятчийска функция на жилищното пространство**

При проучването на повечето археологически обекти в столицата са открити следи от занаятчийско производство, но обвързването му с определени постройки е значително по-рядко.

Някои сгради са интерпретирани като грънчарски работилници. В тях са открити триноги за изпичане на съдове, полуфабрикати, бракувана продукция или голям брой керамични предмети. Обикновено в непосредствена близост са открити следи от производствени пещи.

Няколко проучени постройки се свързват с обработката на метал. В тях са открити значителни количества желязна шлака или крици, различни предмети на бита и в два случая поти. При някои сгради са регистрирани и следи от отоплителни съоръжения, но няма индикации от използването им за производство или обработка на метал.

### **3. Жилищата и социалната среда на столичния Търновград**

Археологическите разкопки на Царевец, Трапезица и техните подградия довеждат до проучването на стотици сгради от XII – XIV в., но какво население е живяло в тях? Информация в историческите извори е лаконична, а данните от проучванията са малко.

При повечето от проучените обекти и сектори са открити следи от занаятчийско производство. Поради това някои изследователи ги обвързват с тази прослойка от населението. Необходимо е да се отбележи, че откриването на суровини в пласта или запълнителя на сградата не я прави производствена, а е индикация, че в близост или преди време е функционирала работилница. Занаятчийството вероятно е имало значителна роля в Търновград, но отделянето му в обособени квартали не е подкрепено с достатъчно доказателства. Самата теза за разделянето на трудещите се хора в отделни части на града буди съмнение дали тя не е продукт на мислене през един по-ранен период.

Някои изследователи подкрепят друга теория. Според тях жилищата не са групирани според професията на своите обитатели, а кварталите обединяват разнородно население. Тезата е базирана на открития инвентар в проучените сгради и тяхната площ. Предложеният модел не е изолирано явление в два обекта. Данните от археологически разкопки показват, че той е характерен за целия Търновград (обр. 2 – 27). То е резултат от интензивното разрастване на града и нуждата от усвояване на достъпната защитена територия в него.

Необходимо е да се обърне внимание и на проблема за социалния статус на жителите. Първоначално някои изследователи тълкуват данните от археологическите проучвания като признак на ниски материални възможности, но с натрупването на нова информация се установява, че тезата е неточна. Тя е базирана основно на епизодичното откриване на инвентар. Организираното напускане на сградите е основната причина за това, а не социалното положение на обитателите им.

## **ЗАКЛЮЧЕНИЕ**

Градският облик на Търновград е изключителен в сравнение с другите градове от Второто българско царство. Той дори се отличава в отделните части на столицата. Главната ѝ цитадела е доминирана от линейно разположени сгради по дължината на терасите на хълма. Такъв модел на застрояване е характерен за обекти със сходен релеф, като подградието Момина крепост, Ловеч, райони от Шуменската крепост, т. нар. Хоталич при Севлиево. При Трапезица жилищата са подредени различно заради по-равния ѝ терен. Тук постройките са групирани в ядки или гнезда от по няколко сгради. Този модел е характерен за Червен, Кастрици, външният град на Калиакра и при значителна част от Егейските острови. За съжаление, останалата част от столицата, т.е. повечето от подградията, е недостатъчно изследвана, за да се изясни напълно как са били застроени. Очевидно водеща роля при усвояването на градската среда са имали местните особености на терена. Същевременно други фактори, като наличие или отсъствие на по-ранна архитектура, оказват второстепенно влияние.

Градската среда се развива по сходен начин в цялата столица. Изключение е Царевец, където този процес стартира най-ранно. През 20-те и 30-те години на XIII в. започва застрояването и на Трапезица и постепенно двете ядра са превърнати в столични цитадели. Сгради в тях обикновено са изградени грижливо и между тях са оставени значителни незастроени пространства, вероятно широки улици. Това е резултат от сравнително слабото застрояване на столицата.

Градоустройственият план на Търновград осезаемо започва да се променя през XIV в. Застроената площ се увеличава значително, докато сградите са изградени по-бързо и са състени, а улиците между тях се стесняват. Цитаделите, а вероятно и подградията, започват да придобиват завършен градоустройствен план. Този процес завършва във втората половина на века, подобно на други градове от периода.

Събраните данни от археологически разкопки и исторически извори представят Търновград като голям и гъсто застроен град в сравнение с повечето

други от периода. Той е изпълнен почти изцяло с наземни жилища, повечето от които са били на два етажа. Тази ситуация е изключително характерна за средновековните градове, но буди интерес откриването на вкопани сгради. Обикновено те се срещат в селата, но неколкото им регистрирането в столични подградия и особено в различни райони на една от цитаделите им показва, че не са случайно явление. Твърде вероятно изграждането им в Търновград е резултат от икономическите им предимства, а не по друга причина.

Градоустройственият план на столицата е изпълнен основно с наземни жилища. Обикновено те са едноделни с почти стандартен четириъгълен план. Освен тях понякога се откриват и постройки с второ помещение. Съхранените преградни зидове показват по-ясно изразено вътрешното разделение на жилищната среда. При повечето от тях са открити данни, че поне едно помещение изпълнява стопански, битови, търговски или занаятчийски функции. Освен едноделните и двуделните сгради епизодично се

откриват и многоделни постройки. Те се открояват с по-голямата си площ и по-сложен план. Поради тези причини е дискуссионно дали това са жилища на заможни собственици, или търговски или стопански сгради, чийто втори етаж е обитаван.

При археологически разкопки са събрани сравнително малко конкретни данни за обитаването на жилищата. Проблемът се състои в организираното напускане на постройките и значителни поражения от по-късните строежи. За съжаление, изворите са лаконични и обикновено се фокусират върху движимата мебел, която е от органични материали и не е запазена или елементи от интериора на религиозни лица, чието описание показва, че не са характерни за светските жилища.

Обикновено от вътрешното обзавеждане на постройките се откриват отоплителни съоръжения и по-рядко изби, хранилища, ниши и ями. Те са регистрирани в над 40 жилища, което на пръв поглед изглежда малко, но в сравнение с други градове е значително. Въпреки ограничения им брой се забелязва закономерност в позицията на

съоръженията. Обикновено те са разположени далеч от входа, което е необходимо за изпълняването на техните функции и не затруднява ежедневните дейности на обитателите. Въпреки ограничените данни е очевидно, че интериорът на сградите е бил значително по-богат, но основната част от него е била разположена на втория етаж на постройките.

Събраните данни от интериора на жилищата дават възможност да се изясни поне частично характерът на техните помещения. Необходимо е се отбележи, че те са разположени на приземния етаж и следователно са изпълнявали основно стопански функции. Само помещенията на няколко сгради може да се определи, че са имали битов, занаятчийски или търговски характер. Необходимо е да се подчертае, че в тях липсват следи от производствена дейност, но са открити индикации за съхраняване на готова продукция. Поради това трябва да се търси мястото на производство извън разгледаните постройките.

В заключение трябва да се отбележи, че жилищната архитектура на Търновград не е уникална,

а до голяма степен характерна за територията на Второто българско царство.

## НАУЧНИ ПРИНОСИ:

1. Значителна част от наблюденията и изводите в настоящата дисертация са базирани на непубликувани данни от археологически разкопки, които са представени за първи път.
2. Дисертацията съществено надгражда изследването на жилищната архитектура на столичния Търновград. Използвани са голям обем данни, които не са били налични за Я. Николова по време на разработването на нейния дисертационен труд поради развитието на археологическите проучвания във Велико Търново от 1972 г. до днес.
3. Направено е цялостно представяне и анализ на жилищната архитектура на двете цитадели и укрепените и неукрепените им подградия, като е обвързана с градоустройствения план на Търновград и неговото развитие през столичния период.
4. Дисертацията представя най-пълното изследване върху уличната мрежа на крепостта

Трапезица – второто укрепено ядро на Търновград.

5. Осъществено е задълбочено изследване на проблема за периода на използване на наземните жилища през Второ българско царство.
6. Обобщава и изяснява дискусията и интерпретацията на т. нар. „болярски жилища“ в средновековния Търновград.
7. Направен опит за изясняване на функциите на отделните части на дома в столицата на Второто българско царство чрез анализ на проучените дву- и многоделните жилища.
8. Представява изчерпателно изследване на вътрешното пространство на жилищата от Второ българско царство
9. Разгледани са известните писмени извори и визуални свидетелства за жилищната архитектура в Търновград, и във Второто българско царство като цяло.
10. Дисертационният труд обвързва данните за жилищната архитектура в Търновград с тези

от другите проучвани градове на Второ  
българско царство и Византийския културен  
кръг.

## **Списък с публикациите по темата на дисертацията:**

**Иванов 2022:** В. Иванов. Вкопаните жилища в столичния Търновград (XII–XIV в.) – разпространение, планировка, конструктивни особености. – В: Българските земи и България: културен и исторически кръстопът. Шумен 2022, 82-95.

**Иванов 2023а:** В. Иванов. Функционална организация на пространството и вътрешно устройство на жилищата от крепостта Трапезица в Столичния Търновград през XIII– XIV век. Известия на регионален исторически музей – Русе, 26, 2023, 243-253.

**Иванов 2023б:** В. Иванов. Уличната мрежа в жилищната среда на средновековния град Трапезица през XIII–XIV век. – В: Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели т. 2. Сборник в чест на 70-дошнината на проф. д-р Борис Д. Борисов. София 2023, 323-335.

**Иванов 2024:** В. Иванов. Особенности на строителната техника на жилищната архитектура през периода на Второ българско царство. – Мизия, IV, 2024, 111-121.

**Иванов, Рабовянов 2025:** В. Иванов, Д. Рабовянов. Жилищна архитектура и улична мрежа на средновековния град Трапезица. – В: Средновековният град Трапезица в светлината на новите проучвания. София, 2025, 82-114.